e-ISSN 3092-7498
ISC | MSRT | ICI

Journal of Greater Khorasan Handicrafts

www.hgj.imamreza.ac.ir

Received: 19 April 2026 - Revised: 23 May 2026 - Published: 22 June 2026

Vol. 4, No. 14, Summer 2026

Research article

Visual Analysis of Long Words and Circular Words in Selected Nastaʿlīq Chalipas Based on Gestalt Principles

Elahe Mirnia* (a)

a) M.A. in Islamic Art, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. (elahe.mirnia98@gmail.com)

Keywords
Gestalt Theory; Qajar Nastaʿlīq; Circular Words; Longer Words; Persian Calligraphy.

Citation
Mirnia, E ., (2026). Visual Analysis of Long Words and Circular Words in Selected Nastaʿlīq Chalipas Based on Gestalt Principles. *Journal of GreaterKhorasanHandicraf*, 4(14), 34-49.

* **Corresponding Authors**

Abstract

The Nastaʿlīq script, as one of the most significant Iranian calligraphic traditions, reached its peak of refinement during the Safavid period, and this flourishing continued throughout the Qajar era, during which the chalipā format maintained its prominent position in calligraphic practice. The present study aims to analyze the visual behavior of kashīdeh strokes and circular forms in Qajar-period chalipās based on the principles of Gestalt theory. Gestalt, with its emphasis on holistic perception, introduces laws such as similarity, proximity, continuity, symmetry, parallelism, and common region to explain visual organization. The central question of this research is how kashīdehs and circular forms influence the viewer's perception and which Gestalt principles play the most significant role in creating compositional coherence. This study is fundamental in purpose and employs a descriptive–analytical method. Data were collected from library sources and reputable online archives, covering the Qajar period (1200–1343 AH). From among the works of seven prominent Qajar calligraphers, 52 samples were initially identified, from which two works by each artist were purposefully selected, resulting in a final corpus of 14 chalipās. Qualitative analysis was conducted through direct observation and comparative examination. The findings indicate that kashīdehs and circular forms, through formal harmony, kinetic continuity, and rhythmic repetition, create smooth and unified visual pathways that guide the viewer's gaze across the chalipā composition. Moreover, the principles of similarity, proximity, continuity, symmetry, parallelism, and common region play the most substantial roles in establishing visual coherence, balance, and harmony. In contrast, principles such as connectedness, closure, and figure–ground have more limited applicability due to the complex structure and subtle overlaps characteristic of Nastaʿlīq lines. Overall, the results demonstrate that Qajar-period chalipās align closely with Gestalt principles, producing cohesive and aesthetically integrated structures that facilitate the perception of visual unity and harmony.

DOI: https://doi.org/10.22034/hgj.2026.580858.1066

OPEN ACCESS

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

Introduction

Qajar-period calligraphy represents a significant aspect of Iranian art and culture during the thirteenth and fourteenth centuries AH. During this era, Nastaliq, one of the most prominent Persian scripts, underwent considerable development through the emergence of distinguished calligraphers and the formation of different stylistic schools (Hashemi-Nejad, 2014). Among calligraphic formats, Chalīpa holds a special position due to its distinctive composition and organization of visual elements.

Despite the historical and artistic significance of Nastaliq Chalīpa, its visual structure has received limited systematic attention, particularly from the perspective of Gestalt theory. By explaining how the human mind organizes visual stimuli into coherent wholes, Gestalt theory provides a valuable framework for analyzing relationships among calligraphic elements. Principles such as similarity, proximity, continuity, symmetry, parallelism, and common region can help explain how elongated strokes and circular forms contribute to visual balance, coherence, and harmony in Qajar calligraphy.

Using a descriptive-analytical approach and visual analysis, this study examines elongated strokes and circular forms in selected Nastaliq Chalīpa compositions from the Qajar period. Its primary objective is to clarify how these elements influence visual perception and to identify the Gestalt principles that contribute most significantly to compositional coherence. Accordingly, the study addresses two research questions: How do elongated strokes and circular forms influence viewers' visual perception of Nastaliq Chalīpa, and which Gestalt principles play the most significant roles in establishing visual coherence within these compositions?

Materials and Methods

This study is fundamental in terms of purpose and employs a descriptive-analytical approach. Data were collected through library research and reputable online sources. The temporal scope covers the Qajar period (1200–1343 AH), while the geographical scope encompasses present-day Iran. A total of 52 calligraphic works by prominent artists were identified, and two works by each artist were purposively selected for analysis.

Data analysis was conducted within the theoretical framework of Gestalt theory, focusing on eleven perceptual principles. Gestalt theory was selected because it provides a systematic framework for explaining the visual organization of Chalīpa compositions, the relationships between elongated strokes and circular forms, and the perception of the composition as an integrated whole. Given that Chalīpa relies on the unity, continuity, and harmony of its constituent elements, Gestalt theory offers an appropriate basis for investigating its visual structure. Although sources differ regarding the number of fundamental Gestalt principles, this study applies eleven recognized principles as its analytical framework.

The principal visual elements, namely elongated strokes and circular forms, were identified and examined according to these eleven principles. The analysis was conducted qualitatively through direct observation, structural description, and purposeful comparison to clarify how visual elements are organized and how compositional coherence is established in the selected works. Table 1 presents the calligraphic works examined in this study.

Discussion and Findings

During the Qajar period, Nastaliq calligraphy flourished through royal patronage and the revival of Mir Emad's style. The emergence of prominent artists contributed to the development of its visual structures and compositional techniques. Notable calligraphers of this era included Mirza Abbas Nuri, Visal Shirazi, Fath-Ali Hejab Shirazi, Mirza Gholamreza Esfahani, Mohammad Hossein Shirazi, Abdolrahim Afser, and Fathollah Jalali, each of whom contributed to the advancement of this artistic tradition.

In Nastaliq Chalīpa compositions, circular forms and elongated strokes are fundamental visual elements. Circular forms contribute to continuity, structural coherence, and rhythm, whereas elongated strokes introduce visual movement and spatial balance. An analysis based on Gestalt theory reveals that similarity, proximity, continuity, symmetry, parallelism, and common fate play significant roles in establishing compositional unity. Similarities in letterforms and pen thickness, carefully controlled spacing, and coordinated line extensions encourage viewers to perceive the composition as an integrated whole. Furthermore, symmetry and parallelism enhance visual balance and organization. In

Journal Of Greater Khorasan HandiCraft
Vol. 4, No. 14 , Summer 2026

contrast, principles such as closure, figure–ground, occlusion, and connectedness have more limited applications because of the distinctive structural characteristics of Chalīpa. Overall, the visual aesthetics of Nastaliq Chalīpa emerge from the interaction between calligraphic elements and perceptual principles, demonstrating how Gestalt theory can provide a valuable framework for understanding the visual organization and compositional harmony of Qajar-period Iranian calligraphy.

Conclusions

This study aimed to analyze the visual structures of Nastaliq Chalīpa compositions from the Qajar period through the principles of Gestalt theory, addressing the lack of systematic research in this field. Accordingly, 52 calligraphic works by prominent artists of the period were identified, and two works by each artist were purposively selected for analysis.

The findings revealed that Gestalt principles, particularly similarity, proximity, continuity, symmetry, parallelism, and common region, play significant roles in establishing visual coherence, balance, and harmony in Nastaliq Chalīpa compositions. The coordination of letterforms, pen thickness, the angles of elongated strokes, and the spacing between elements enables viewers to perceive each composition as an integrated and unified whole. In contrast, principles such as connectedness, closure, figure–ground, and occlusion have more limited applications due to the distinctive structural and compositional characteristics of Chalīpa. These works rely primarily on subtle overlaps, rhythmic complexity, and coordinated brush movements rather than explicit visual connections or clearly defined boundaries. Overall, the aesthetic perception of Nastaliq Chalīpa compositions emerges from the interaction between visual features and human cognitive processes. This study demonstrates that Gestalt theory provides a valuable analytical framework for understanding the visual organization and aesthetic principles underlying these significant works of Iranian calligraphic art.

Journal Of Greater Khorasan HandiCraft
Vol. 4, No. 14 , Summer 2026

شاپا الکترونیکی
۳۰۹۲-۷۴۹۸
ISC | MSRT | ICI

هنرهای صناعی خراسان بزرگ

دوره٤، شماره ١٤، تابستان ١٤٠٥

مقاله پژوهشی

تحلیل بصری کشیده‌ها و دوایر در گزیده‌ای از چلیپاهای نستعلیق بر اساس اصول نظریه گشتالت

الهه میرنیا*(الف)

الف) کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشکدهٔ صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، تهران، ایران. (M.Ehteshami@alzahra.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۳۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱
شماره صفحات: ۴۹-۳۴

واژگان کلیدی:
نظریه گشتالت، نستعلیق قاجار، دوایر، کشیده، خوشنویسی ایران.

استناد به مقاله:
میرنیا، الف.(١٤٠٥). تحلیل بصری کشیده‌ها و دوایر در گزیده‌ای از چلیپاهای نستعلیق بر اساس اصول نظریه گشتالت. *هنرهای صناعی خراسان بزرگ*، ٤(١٤)، ٣٤-٤٩.

***نویسنده مسئول مکاتبات**

چکیده

خط نستعلیق به‌عنوان یکی از مهم‌ترین خطوط ایرانی، در دوره صفوی به اوج شکوفایی رسید و این روند در دوره قاجار نیز تداوم یافت؛ به‌گونه‌ای که قالب چلیپا همچنان جایگاهی برجسته در خوشنویسی داشت. پژوهش حاضر با هدف تحلیل بصری کشیده‌ها و دوایر در چلیپاهای نستعلیق این دوره، بر مبنای اصول گشتالت انجام شده است. گشتالت با تأکید بر ادراک کل‌گرایانه، قوانینی چون مشابهت، مجاورت، پیوستگی، تقارن، موازات و منطقه مشترک را برای فهم سازمان‌دهی بصری مطرح می‌کند. پرسش اصلی تحقیق آن است که کشیده‌ها و دوایر چگونه بر ادراک مخاطب اثر می‌گذارند و کدام قوانین گشتالت بیشترین نقش را در انسجام دارند. این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر روش توصیفی تحلیلی است. داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای و تلرنماها گردآوری شده و محدوده‌زمانی قاجار (۱۳۴۳–۱۲۰۰ ه.ق) را در بر می‌گیرد. از میان آثار برجسته هفت خوشنویس شاخص دوره قاجار، ۵۲ نمونه انتخاب و سپس از هر هنرمند دو اثر به‌روش هدفمند برگزیده شد که در نهایت مجموعه‌ای شامل ١٤ اثر به‌دست آمد. تحلیل کیفی داده‌ها بر پایه مشاهده و تطبیق صورت گرفت. نتایج نشان می‌دهد کشیده‌ها و دوایر با هماهنگی شکلی، پیوستگی حرکتی و تکرار موزون، مسیرهای بصری روان و یکپارچه‌ای ایجاد می‌کنند که نگاه مخاطب را در طول ترکیب چلیپا هدایت می‌کند. همچنین، اصول مشابهت، مجاورت، پیوستگی، تقارن، موازات و منطقه مشترک بیشترین نقش را در ایجاد انسجام، توازن و هماهنگی بصری ایفا می‌کنند، در حالی که برخی اصول مانند عنصر متصل، بستار و شکل-زمینه به دلیل ساختار پیچیده و همپوشانی‌های ظریف خطوط، کاربرد محدودتری دارند. این یافته‌ها نشان می‌دهد چلیپاهای نستعلیق هم‌ساز با اصول گشتالت‌اند و ساختاری منسجم و زیباشناختی فراهم آورده‌اند که درک یکپارچگی و هماهنگی بصری را تسهیل می‌کند.

DOI: https://doi.org/10.22034/hgj.2026.580858.1066

OPEN ACCESS
©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

خوشنویسی دوره قاجار یکی از شاخه‌های برجسته هنر و فرهنگ ایران در قرون ۱۳ و ۱۴ هـ.ق به شمار می‌رود. در این دوره که حدود یک و نیم قرن به طول انجامید، هنرمندان قاجار توانستند خطوط خوشنویسی ارزشمندی را خلق کنند که نستعلیق یکی از مهم‌ترین آن‌هاست. نستعلیق، که از زمان پیدایش به عنوان دومین خط ایرانی شناخته می‌شود، همواره مورد توجه خوشنویسان قرار داشت و در عصر قاجار، هنرمندان برجسته‌ای در زمینه نستعلیق‌نویسی ظهور کردند. در این دوره، چهار مکتب خوشنویسی شکل گرفت: مکتب اول مربوط به دوران فتحعلی‌شاه و پیرو سنت صفوی است که تا اواخر قرن ۱۳هـ.ق ادامه یافت. مکتب دوم از نیمه قرن ۱۳ هـ.ق و هم‌زمان با حکومت محمدشاه آغاز شده و تا اوایل قرن ۱۴هـ.ق ادامه داشت. مکتب سوم به دوره کلهر و مکتب چهارم به دوره پس از کلهر تعلق دارد (Hashemi-Nejad, 2014).

با وجود اهمیت نستعلیق و جایگاه برجسته چلیپا به عنوان یکی از قالب‌های مهم خوشنویسی، تحلیل دقیق بصری این آثار، به ویژه از دیدگاه نظریه‌های روان‌شناسی ادراک مانند نظریه گشتالت، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. اصول نظریه گشتالت بیان می‌کند که ذهن انسان به صورت ذاتی تمایل دارد محرک‌های بصری را به شکل الگوها و ساختارهای منسجم درک کند. این اصول، شامل مشابهت، مجاورت، پیوستگی، بستار، شکل و زمینه، سرنوشت مشترک، فراپوشانندگی، تقارن، موازات، منطقه مشترک و عنصر متصل می‌توانند در تحلیل ساختارهای بصری چلیپاهای خوشنویسان شاخص دوره قاجار به ویژه کشیده‌ها و دوایر در آثار از جمله عباس نوری، وصال شیرازی، فتحعلی حجاب، میرزا غلامرضا، محمدحسین شیرازی، عبدالرحیم افسر و فتح‌الله جلالی به کار گرفته شوند. بررسی و تحلیل این اصول در آثار خوشنویسی دوره قاجار، می‌تواند به فهم بهتر ساختارهای بصری و زیبایی‌شناسی چلیپاها کمک کند و زمینه‌ای نوین برای مطالعه هنر خوشنویسی ایرانی فراهم آورد. هدف اصلی این پژوهش، تحلیل کشیده‌ها و دوایر در گزیده‌ای از چلیپاهای نستعلیق دوره قاجار بر اساس اصول نظریه گشتالت است. برای این منظور، از روش تحلیل بصری و توصیفی بهره گرفته شده است تا با توجه به قوانین گشتالت، ساختارهای بصری این آثار بررسی شود.

پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این سوالات است: کشیده‌ها و دوایر در چلیپاهای نستعلیق چگونه بر ادراک بصری مخاطب تأثیر می‌گذارند؟ کدام یک از قوانین گشتالت بیش‌ترین نقش را در انسجام بصری چلیپاهای نستعلیق ایفا می‌کنند؟

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی در دو زمینه خوشنویسی و نیز به کارگیری نظریه گشتالت انجام شده است. از آنجا که هر پژوهش بر پایه یافته‌های پیشین شکل می‌گیرد، مطالعات مرتبط با تحقیق حاضر را می‌توان در این دو دسته تقسیم‌بندی کرد. اول، پژوهش‌های مربوط به خوشنویسی و تحلیل‌های ساختاری و ترکیبی آن؛ و دوم، پژوهش‌هایی که نظریه گشتالت را به عنوان چارچوب نظری در تحلیل ادراک بصری آثار هنری، به‌ویژه در هنرهای تجسمی و تایپوگرافی، به‌کار گرفته‌اند.

از کتاب و مقالاتی که درباره خوشنویسی و تحلیل ساختاری آن نگاشته شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

فلسفی در کتاب "ترکیب در نستعلیق"، به شرح اصول خوشنویسی اشاره کرده است. وی در این کتاب به تحلیل کرسی حروف، دوایر، جای سطر در صفحه، اندازه قلم، انتخاب کشیده و... پرداخته است. او با ارائه شرحی جامع از اصول و قواعد ترکیب‌بندی و همچنین تجزیه و تحلیل آثار به خواننده کمک می‌کند تا درک عمیق‌تر و تصویری واضح‌تر از مفاهیم ترکیب‌بندی پیدا کند (Falsafi, 1999).

احسنت در کتابی با عنوان"ترکیب چلیپا"، نکاتی چند راجع به چلیپا نویسی و ترکیب در چلیپا بیان کرده است. او ضمن پرداختن به چیستی چلیپا، قواعد کلی چلیپا نویسی که شامل انتخاب قلم، خط‌کشی چلیپا، رعایت خلوت و جلوت، نزول و صعود ملایم در ابتدا و انتها سطر، بسته شدن چلیپا، محل و تعداد مدهای انتخابی در چلیپا، انتخاب مدهای قرینه، بهترین ترکیب، بر ۱۱ اثر مورد تطبیق قرار داده و تحلیل کرده است (Ahsant, 2012).

یمینی و شریعت پناهی در مقاله ای تحت عنوان"بررسی عوامل موثر در تغییر سبک خط نستعلیق در خوشنویسی عصر قاجار"، ضمن معرفی شیوه‌های متداول خط در دوره قاجار، عوامل تاثیر گذار در تغییر سبک خط مورد بررسی قرار گرفته است و نتایج چنین است که حمایت و توجه خاص دربار به خط نستعلیق، ورود چاپ سنگی به ایران و لزوم تناسب خط با شرایط چاپ، کم شدن سفارش کتابت متون و متعاقب آن روی آوردن خوشنویسان به قالب‌های جدید برای اجرای قطعات، از عوامل مهم تغییر سبک و به اوج رسیدن خط نستعلیق در دوره قاجار است (Yamini, & Shariat-Panahi, 2016).

فضائلی در کتابی با عنوان "اطلس خط"، به بررسی تاریخچه و تکامل خوشنویسی ایرانی از دوران باستان تا دوران معاصر می‌پردازد، در این کتاب به بررسی سبک‌ها، اسلوب‌ها، ابزارها، معرفی و بررسی زندگی خوشنویسان پرداخته است. فضائلی در این کتاب با ارائه اطلاعات جامع و تصاویر، به درک عمیق‌تر تاریخچه، مکاتب، ویژگی‌ها و نمونه‌های از خطوط مختلف کمک می‌کند (Fazaeli, 2020).

پژوهش‌های مرتبط با نظریه گشتالت در هنرهای بصری به شرح ذیل است:

رضوی فرد و دیگران در مقاله‌ای با عنوان "تحلیل فرم و ترکیب‌بندی در خط نستعلیق بر اساس اصول نظریه گشتالت"، به تحلیل ترکیب‌بندی و نسبت‌های خط نستعلیق از منظر فرایندهای ادراک گشتالت پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که با وجود اهمیت بالاتر بودن درصد خوشنویسان در انتخاب بهترین ترکیب، اکثریت شرکت‌کنندگان چه خوشنویس و چه غیر خوشنویس، همان ترکیبی را برگزیده‌اند که توسط یک خوشنویس ماهر خلق شده است. بنابراین، ارتباط دو سویه‌ای میان اجرا، تأثیر و نقد اثر خوشنویسی با اصول نظریه گشتالت به وضوح مشاهده شده است (Razavifard et al, 2019).

افروزی و دیگران در مقاله "ساختار بصری تایپوگرافی پوسترهای نسل چهارم و پنجم طراحان گرافیک ایران از منظر ادراک دیداری گشتالت"، در این پژوهش سعی بر آن بود تا میزان تحقق و تبیین روابط ساختاری و فرمی تایپوگرافی فارسی در پوسترهای نسل چهارم و پنجم را بر اساس اصول ادراک بصری نظریه گشتالت بررسی نماید. نتایج بدین شرح است سه اصل پیوستگی، مجاورت و نقش و زمینه از اصول نظریه گشتالت، بیشترین کاربرد را در آثار هر دو نسل پوسترها داشته‌اند. به‌گونه‌ای که اصل پیوستگی و مجاورت در عناصر فرمی حروف عمدتاً به‌منظور ایجاد نقش در مقابل زمینه به کار رفته‌اند، تا از این طریق عناصر نوشتاری بتوانند به وجه تصویری اثر نزدیک‌تر شوند (Afrouzi et al, 2023).

دادخواه و غدیری در مقاله‌ای با عنوان "مطالعه بصری پیکره های انسانی در چهار نگاره‌ی منتخب از هفت اورنگ جامی بر اساس اصول گشتالت"، هدف این پژوهش، شناخت ویژگی‌های بصری نگاره‌های منتخب هفت اورنگ جامی و آشنایی با اصول نظریه گشتالت و نقش آن در بهبود فرایند ادراک آثار هنری توسط مخاطب است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نحوه قرارگیری پیکره‌ها بر اساس چهار قانون کلیدی گشتالت، شامل مشابهت، مجاورت، تداوم و یکپارچگی قابل تحلیل است. بهره‌گیری از این قوانین منجر به بهبود ادراک بصری شده و در نتیجه، فرآیند شناخت و درک اثر هنری برای مخاطب تسهیل می‌گردد. همچنین، این اصول ساختاری ظاهری علمی به عناصر بصری می بخشند که ممکن است در مواجهه اولیه از دید مخاطب پنهان باقی بماند (Dadkhah & Ghadiri, 2023).

نوکابادی و کاکاوند در پژوهشی تحت عنوان "خوانش قالی‌های جانوری بافت کاشان عصر صفویه در سنجه اصول مکتب گشتالت" در این پژوهش به مطالعه و تحلیل نظم جای‌گیری عناصر بصری در چهار نمونه قالی جانوری صفوی بافت کاشان، بر اساس اصول کلیدی مکتب گشتالت پرداخته شده است. تحلیل قالی‌های جانوری صفوی نشان می‌دهد که قوانین مکتب گشتالت به‌طور قابل توجه و غیرقابل انکاری در ساختار بصری این آثار حضور دارند؛ به‌طوری‌که اصول ده‌گانه گشتالت در تمامی نمونه‌ها قابل ردیابی است. تعداد اصول به‌کار رفته در هر اثر بین چهار تا نه اصل متغیر بوده است. از میان این اصول، نقش و زمینه، تقارن، مشابهت و مجاورت به عنوان مؤثرترین عوامل ساختاری در قالی‌های مذکور شناسایی شدند، در حالی که فراپوشانندگی و خطای ادراک کمترین میزان تأثیر را در نمونه‌های مورد مطالعه داشته‌اند (Soleimani Nookabadi & Kakavand, 2024).

با وجود آن‌که پژوهش‌های پیشین گام‌های مهمی در شناخت ساختار خوشنویسی و بهره‌گیری از نظریه گشتالت در تحلیل بصری آثار هنری برداشته‌اند، اما تاکنون مطالعه‌ای نظام‌مند و مستقل در زمینه تحلیل بصری کشیده‌ها و دوایر در چلیپاهای نستعلیق دوره قاجار مبتنی بر اصول نظریه گشتالت صورت نگرفته است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، در زمره پژوهش‌های بنیادی قرار می‌گیرد و از نظر ماهیت و روش، توصیفی تحلیلی است. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای و تارنماهای معتبر گردآوری شده است. محدوده زمانی پژوهش، دوره قاجار (۱۲۰۰ تا ۱۳۴۳ ه.ق) را شامل می‌شود. در این بازه، ۵۲ نمونه اثر خوشنویسی از هنرمندان شاخص شناسایی و از میان آن‌ها، به صورت هدفمند از هر هنرمند دو اثر انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفت. محدوده مکانی پژوهش، جغرافیای ایران امروز را در بر می‌گیرد.

فرآیند تحلیل داده‌ها بر اساس چارچوب نظری نظریه گشتالت و به ویژه تمرکز بر یازده اصل ادراکی این نظریه انجام شده است. انتخاب گشتالت به این دلیل است که این نظریه چارچوبی است که می‌تواند سازمان بصری چلیپا، روابط میان کشیده‌ها و دوایر، و ادراک یکپارچه ترکیب را به‌صورت علمی توضیح دهد. چلیپا بر اساس کل‌گرایی، پیوستگی و هماهنگی اجزا شکل می‌گیرد و گشتالت دقیقاً همین ساز و کارها را تحلیل می‌کند؛ بنابراین انتخاب آن کاملاً منطقی، ضروری و منطبق با ماهیت موضوع است. لازم به ذکر است که در منابع

مختلف، تعداد اصول گشتالت با تفاوت‌هایی ذکر شده و برخی منابع به ۵، ۷ یا ۱۰ اصل کلیدی اشاره کرده‌اند. با این حال، در این پژوهش تلاش شده تا ۱۱ اصل شناخته شده به عنوان مبنای تحلیل ساختارهای بصری چلیپاها مورد استفاده قرار گیرد.

در این راستا، عناصر بصری شاخص مانند کشیده‌ها و دوایر در ترکیب‌بندی چلیپاها؛ که دو مولفه اصلی است، استخراج و بر اساس اصول یازده‌گانه گشتالت بررسی شدند. تحلیل‌ها به صورت کیفی و از طریق مشاهده مستقیم، توصیف ساختاری و مقایسه هدفمند صورت گرفت تا نحوه سازمان‌دهی و انسجام بصری در آثار مورد مطالعه به دقت تبیین گردد. جدول ۱ به معرفی آثار مورد پژوهش پرداخته است.

جدول ۱. معرفی آثار مورد مطالعه. ماخذ: نگارنده

عباس نوری		وصال شیرازی	
۱	۲	۳	٤
			
چلیپای نستعلیق. محل نگهداری موزه هاروارد (URL 1)	چلیپای نستعلیق. محل نگهداری نامشخص	چلیپای نستعلیق محل نگهداری نامشخص	چلیپای نستعلیق، محل نگهداری نامشخص
فتحعلی حجاب		**میرزا غلامرضا اصفهانی**	
٥	٦	٧	٨
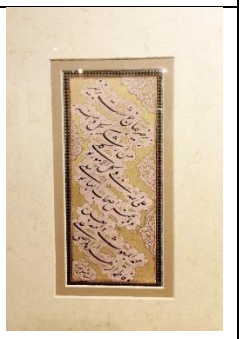	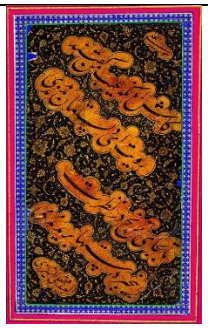	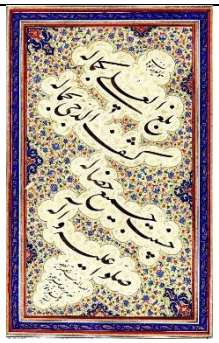	
چلیپای نستعلیق. محل نگهداری تالار خوشنویسی موزه رضا عباسی.	چلیپای نستعلیق، محل نگهداری در کتابخانه موزه کاخ گلستان (URL 2)	چلیپای نستعلیق. محل نگهداری نامشخص	چلیپای نستعلیق. محل نگهداری کتابخانه ملی فرانسه (URL 3)
محمدحسین شیرازی		**عبدالرحیم افسر**	
۹	۱۰	۱۱	۱۲
	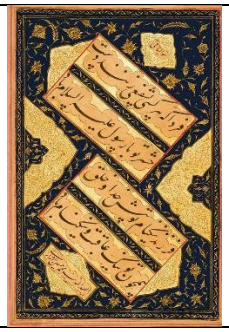	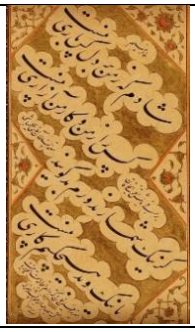	
چلیپای نستعلیق. محل نگهداری نامشخص	چلیپای نستعلیق، محل نگهداری نامشخص(URL 4)	چلیپای نستعلیق. محل نگهداری در موزه هاروار (URL 5)	چلیپای نستعلیق. محل نگهداری در کتابخانه ملی

فتح الله خان جلالی	
۱۳	۱٤
	
چلیپای نستعلیق. مزایده هنرهای ایرانی – اسلامی باران	چلیپای نستعلیق، محل نگهداری نامشخص.

مبانی نظری

نستعلیق نویسان دوره قاجار

در آغاز دوره قاجار، هنرمندان خوشنویسی با بازگشت به سنت‌های پیشین، به ویژه سبک و شیوه میرعماد، موجب احیای خط نستعلیق شدند و کیفیت این خط نسبت به دوره صفوی بهبود یافت. فتحعلی‌شاه قاجار که خود و فرزندانش از خوشنویسان برجسته به شمار می‌آمدند، خط نستعلیق را به عنوان خط ملی ایران معرفی نمود که این حمایت نقش تعیین‌کننده‌ای در رونق و استمرار آن داشت. پس از وی، محمدشاه و ناصرالدین‌شاه نیز با پیروی از این رویکرد، حمایت از خوشنویسی را ادامه دادند. بدین ترتیب، نستعلیق که در دوره صفوی به مرحله‌ای از تکامل رسیده بود، در دوره قاجار با ایجاد تنوع و نوآوری‌های ساختاری در ترکیب‌بندی و قالب‌های خط، به شکلی نوین و خلاقانه توسعه یافت و به اوج هنر خوشنویسی رسید (Yamini & Shariat-Panahi, 2016). در ادامه، به معرفی گزیده‌ای از نستعلیق‌نویسان این دوره پرداخته می‌شود.

میرزا عباس نوری، از خوشنویسان برجسته و نستعلیق‌نویسان فعال در قرن ۱۳هـ.ق، از پیروان شیوه میرعماد و از هنرمندان دربار فتحعلی شاه قاجار به شمار می‌رفت. وی در سال ۱۲۵۵ هـ.ق درگذشت و پیکر وی به نجف منتقل گردید. میرزا عباس علاوه بر مهارت در خط نستعلیق، در برخی از اقلام دیگر خوشنویسی نیز تسلط قابل توجهی داشت. از آثار شاخص وی می‌توان به مجموعه‌ای از قطعات اشاره کرد که به دستور فتحعلی شاه و بر اساس خطوط میرعماد بازنویسی شده‌اند و در قالب مرقعی در کتابخانه کاخ گلستان محفوظ می‌باشند (Fazaeli, 2020).

محمد شفیع وصال شیرازی، از برجسته‌ترین خوشنویسان، شاعران و دانشمندان قرن ۱۳ هـ.ق، فرزند محمد اسماعیل شیرازی است. وی در سال ۱۱۹۷ هـ.ق متولد شد و در طول زندگی خود توانایی بالایی در خوشنویسی، به ویژه خط نسخ، از خود نشان داد. وصال در سال ۱۲۶۲ هـ.ق و در سن ۶۴ سالگی درگذشت. از او نزدیک به سی هزار بیت شعر به یادگار مانده است که نشان‌دهنده جایگاه برجسته وی در حوزه ادبیات و هنر است (Fazaeli, 2020).

میرزا فتحعلی حجاب شیرازی، فرزند محمدجعفر شیرازی، از خوشنویسان برجسته قرن ۱۳هـ.ق و یکی از نستعلیق‌نویسان برجسته آن دوره به شمار می‌رفت. وی به عنوان تنها ناقل کامل شیوه میرعماد شناخته شده است و توانایی نوشتن تمامی اقلام از شش دانگ تا غبار را دارا بود. بر اساس گزارش‌های موجود، سال وفات او ۱۲۶۹ هـ.ق ذکر شده است (برخی منابع مانند احسنت، ۱۳۸۶، سال ۱۲۹۶ هـ.ق را نیز ذکر کرده‌اند). حجاب شیرازی در شیراز درگذشت و در حرم مطهر حضرت احمد بن موسی (شاه چراغ) به خاک سپرده شد (Fazaeli, 2020; Ahsant, 2007).

میرزا غلامرضا اصفهانی، از استادان برجسته و نام‌آور خوشنویسی دوره قاجار در خطوط نستعلیق و شکسته نستعلیق، فرزند میرزا جان بود. وی در سال ۱۲۴۶ هـ.ق در تهران به دنیا آمد. در دوران جوانی، غلامرضا به تدریس خوشنویسی به فرزندان محمدشاه قاجار پرداخت و از این طریق جایگاه ویژه‌ای یافت. او توانست با ترکیب چهار ویژگی برجسته شامل تسلط بر نستعلیق به سبک میرعماد، شکسته نستعلیق به سبک عبدالمجید، خلاقیت در ترکیب‌های سیاه‌مشق و مهارت در جلی‌نویسی، در میان خوشنویسان زمان خود به شهرت و اعتبار فراوانی دست یابد. غلامرضا در سال ۱۳۰۴ هـ.ق درگذشت و در آرامگاه صفاییه شهر ری به خاک سپرده شد (Ghalich Khani, 2013).

میرزا محمد حسین کاتب السلطان شیرازی در اواخر نیمه قرن ۱۳ هـ.ق در شیراز به دنیا آمد. پدرش حاج محمدعلی تاجر شیرازی و مادرش دختر حاجی میرزا محمد، از تاجران شیراز بودند. اطلاعات دقیقی درباره زمان و شرایط درگذشت وی در دسترس نیست؛ اما

با توجه به تاریخ آخرین اثر شناخته‌شده‌اش که نسخه‌ای از احوال سلطان محمود غزنوی به سال ۱۳۱۶ ه.ق است، می‌توان گفت که محمد حسین تا آن سال در تهران زندگی می‌کرده است (Ghalich Khani, 2013). وی بیش از شصت سال به صورت حرفه‌ای به کتابت خط نستعلیق اشتغال داشته است.

میرزا عبدالرحیم افسر اصفهانی، از شاعران و خوشنویسان برجسته قرن ۱۳ ه.ق و فرزند میرزا مسکین شاعر اصفهانی بود. وی در کتابت خطوط مختلف، به‌ویژه کتابت خفی تا حدود غبار، مهارت بالایی داشت و آثارش از ظرافت و استواری توأمان برخوردار بودند. بر اساس برخی گزارش‌ها، وفات او احتمالاً در حدود سال ۱۳۱۵ ه.ق رخ داده است. از شاگردان برجسته او می‌توان به محمد نصیر طرب اشاره کرد که در خوشنویسی شاگرد ممتاز وی محسوب می‌شد. همچنین، مرحوم میرزا عبدالجواد خطیب، از شاگردان هر دو نسل از این خاندان هنری، یعنی میرزا عبدالرحیم افسر و فرزندش جلالی، بوده و نزد هر دو به تمرین خط پرداخته است.(Fazaeli, 2020).

میرزا فتح الله خان جلالی، از خوشنویسان و نستعلیق‌نویسان شاخص اواخر دوره قاجار، فرزند عبدالرحیم افسر بود. وی به لحاظ منش فردی، شخصیتی آرام و درویش‌مسلک داشت و برای تأمین معاش، به کتابت و آموزش خط به فرزندان خانواده‌های متمول شهر اشتغال داشت. از جمله آثار برجسته‌ی او می‌توان به کتابت دیوان ظهیرالدین فاریابی و همچنین کتیبه‌ی کاشی‌کاری سر درِ تکیه حاج محمدجعفر آباده‌ای، واقع در جوار مسجد رکن‌الملک تخت فولاد اصفهان، اشاره کرد. میرزا جلالی در سال ۱۳۶۶ ه.ق دارفانی را وداع گفت (Bayani, 1967).

تحلیل نقش دو ایرو کشیده‌ها درترکیب‌بندی خوشنویسی نستعلیق

در خوشنویسی نستعلیق، دوایر و کشیده‌ها به عنوان دو عنصر ساختاری و مکمل، نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد توازن و غنای بصری ایفا می‌کنند.

دوایر که با حرکات دورانی قلم در حروفی مانند «ن»، «ی»، «ل»، «ق»، «س»، «ص»، «ح» و «ع» نمود می‌یابند، از اجزای اصلی در ساختار این خط به‌شمار می‌روند و نزدیک به یک سوم اصول و قواعد خوشنویسی در طراحی این حرکات نهفته است (Ghalich Khani, 2011). فرم‌های بسته و منحنی حاصل از این دوایر، موجب ایجاد پیوستگی بصری، انسجام ساختاری و ریتمی نرم و هماهنگ در ترکیب‌بندی می‌شوند (جدول ۲).

در سوی دیگر، کشیده‌ها که در برخی حروف نظیر «ب»، «ک» و «ف» و همچنین در برخی کلمات مانند «گلستان»، «صبح» و «شمشیر» به کار می‌روند، با امتداد طولی، موجب حرکت بصری در سطح اثر می‌شوند. این ویژگی، نه‌تنها چشم مخاطب را در امتداد ترکیب هدایت می‌کند، بلکه با ایجاد تنوع فرمی و توازن وزنی، به افزایش غنای زیبایی‌شناختی خوشنویسی می‌انجامد (جدول ۲).

ترکیب این دو عنصر یعنی دوایر به‌عنوان نماد انسجام، تمرکز و فرم بسته، و کشیده‌ها به‌عنوان مظهر حرکت، گسترش و جریان بصری موجب شکل‌گیری نظامی هماهنگ از سکون و پویایی می‌شود که ویژگی منحصر به‌فرد خط نستعلیق را در پیوند میان ساختار و زیبایی‌شناسی تعریف می‌کند. ترکیب‌بندی منسجم در خوشنویسی، به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی، نتیجه انتظام و هماهنگی دقیق تمامی عناصر تصویری است. در این بخش نمونه‌های مورد مطالعه از نظر ترکیب‌بندی مورد واکاوی قرار گرفته و در جدول ۲ نمایش داده شده‌اند.

جدول ۲. تحلیل خطی ترکیب‌بندی کشیده‌ها، نیم کشیده‌ها و دو ایر. ماخذ: نگارنده

تصویر اصلی	ترکیب‌بندی کشیده‌ها	ترکیب‌بندی نیم‌کشیده‌ها	ترکیب‌بندی دوایر	تصویر اصلی	ترکیب‌بندی کشیده‌ها	ترکیب‌بندی نیم‌کشیده‌ها	ترکیب‌بندی دوایر
۱				۲			
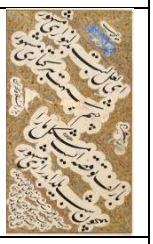	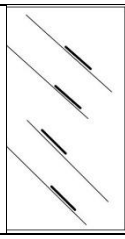	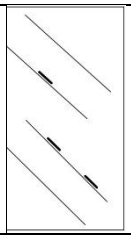	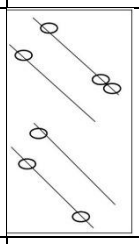		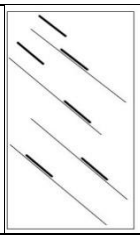	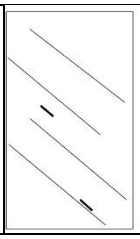	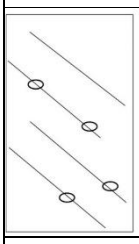
۳				۴			

۵
۶
۷
۸
۹
۱۰
۱۱
۱۲
۱۳
۱۴

اصول گشتالت در ترکیب‌بندی چلیپاهای مورد مطالعه

در این بخش، با هدف تحلیل بصری چلیپاهای خوشنویسی نستعلیق، اصول بنیادین نظریه گشتالت به‌عنوان چارچوبی مفهومی، مطرح شده‌اند. جدول ۳، اصول کلیدی گشتالت را همراه با تصاویر نمونه و توضیح مختصر هر اصل ارائه می‌دهد و سپس نمونه‌هایی از چلیپاها که با این اصول منطبق هستند، مشخص شده‌اند. این تحلیل، امکان درک بهتر چگونگی سازمان‌دهی عناصر بصری در ترکیب‌بندی چلیپاها را فراهم می‌آورد و نشان‌دهنده نقش مؤثر اصول گشتالت در ایجاد انسجام و زیبایی بصری در خوشنویسی نستعلیق است.

جدول ۳. مطالعه بصری چلیپاها بر اساس اصول گشتالت. ماخذ:نگارنده، wagemans et al., 2012

اصول گشتالت		توضیح مختصر	تصویر مربوطه	نمونه چلیپاهای منطبق شده
۱	اصل مشابهت	ذهن بشر اجزایی را که دارای خصوصیات مشابه هستند، به صورت یک مجموعه واحد می‌بیند.	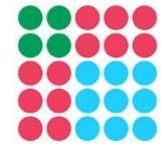	
۲	اصل مجاورت	عناصر نزدیک به هم به طور خودکار به عنوان گروه واحد درک می‌شوند		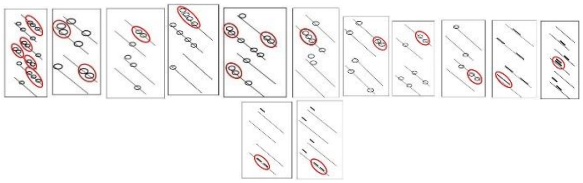
۳	اصل پیوستگی	بر اساس این اصل چشم بین عناصری که در یک مسیر (یک خط، یک منحنی) هستند ارتباط برقرار می‌کند. این ارتباط تا زمانی تداوم می‌یابد که چیزی این منحنی ذهنی را برهم بزند.		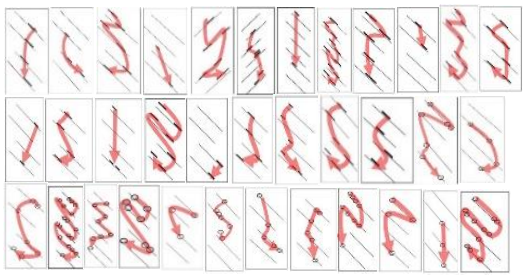
٤	اصل بستار	زمانی که قسمتی از یک شکل یا طرح جا افتاده و یا حذف شده باشد، چشم آن را تکمیل می‌کند و به صورت یک شکل کامل می‌بیند.	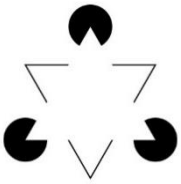	----------
٥	اصل شکل و زمینه	ذهن بشر ذاتا تمایل دارد به بخشی از تصویر به عنوان شکل (پیش‌زمینه) و به بخش دیگر به عنوان زمینه (پس‌زمینه) نگاه کند		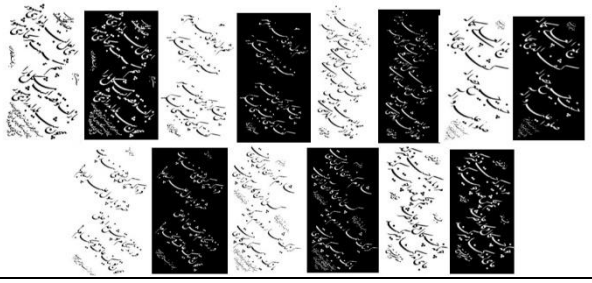

٦	اصل سرنوشت مسترک	این اصل بیشتر در تصاویر متحرک مطرح می‌شود. بدین معنی که عناصری که با هم در یک راستا حرکت می‌کنند از طرف مغز به عنوان یک کل واحد در نظر گرفته می‌شوند.		
۷	اصل فراپوشانن دگی	یک ساختار بصری در مجموع ممکن است از تعدادی گشتالت کوچک‌تر تشکیل شده باشد، اما گشتالت بزرگ‌تر چون پراگنانس قوی‌تری دارد آن‌ها را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.		----------
۸	اصل تقارن	زمانی که دو عنصر با یکدیگر بر اساس یک محور تقارن داشته باشند، ذهن آن‌ها را با هم مرتبط می‌سازد حتی اگر ارتباطی نداشته باشند.		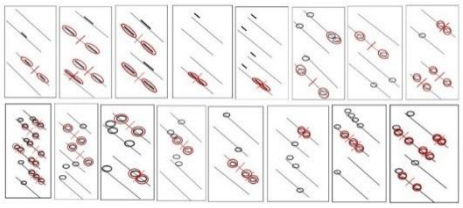
۹	اصل موازات	ذهن انسان عناصری که زاویه مشابه یا نزدیک بهم دارند را یک کل در نظر می‌گیرد.		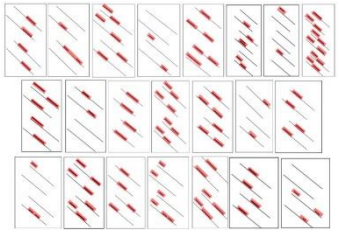
۱۰	اصل منطقه مشترک	عناصری که درون یک محدوده غالبا بسته گرد هم بیایند، به صورت جزئی از یک گروه درک می‌شوند.	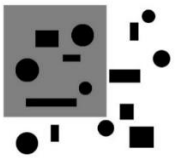	
۱۱	اصل عنصر متصل	ذهن انسان عناصری را که به هم اتصال داشته باشند به صورت یک کل در نظر می‌گیرد.		----------

نمونه‌های چهارده‌گانه جامعه آماری مطابق جدول زیر از دو جنبه نقش‌کشیده‌ها و دوایر و در پرتو اصول یازده‌گانه بالا به شرح زیر مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند:

جدول ۴. تطبیق جامعه آماری با معیارهای گشتالتی. ماخذ: نگارنده

مشخصات اثر		ردیف	اجزاء	اصول گشتالت									
				مشابهت	مجاورت	پیوستگی	بستار	شکل و زمینه	سرنوشت مشترک	فراپوشانندگی	تقارن	موازات	منطقه مشترک	عنصر متصل
عباس نوزی		۱	کشیده	*	*	*	-	-	*	-	*	*	*	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
		۲	کشیده	*	*	*	-	-	*	-	-	*	*	-
			دوایر	*	-	*	-	-	*	-	*	-	-	-
وصال شیرازی		۱	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	*	*	-	-
			دوایر	*	-	*	-	-	*	-	*	-	-	-
		۲	کشیده	*	*	*	-	-	*	-	-	*	*	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
فتحعلی حجاب		۱	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	-	*	*	-
			دوایر	*	-	*	-	-	*	-	*	-	*	-
		۲	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	*	*	*	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
میرزا غلامرضا اصفهانی		۱	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	-	*	-	-
			دوایر	*	-	*	-	-	*	-	-	-	-	-
		۲	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	-	*	*	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
محمدحسین شیرازی		۱	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	*	*	-	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
		۲	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	*	*	-	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
عبدالرحیم افسر		۱	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	*	*	-	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-
		۲	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	*	*	*	-
			دوایر	*	-	*	-	-	*	-	-	-	*	-
فتح‌الله جلالی		۱	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	-	*	*	-
			دوایر	*	-	*	-	-	*	-	-	-	*	-
		۲	کشیده	*	-	*	-	-	*	-	-	*	-	-
			دوایر	*	*	*	-	-	*	-	*	-	*	-

در تحلیل بصری چلیپاهای نستعلیق، مشاهده می‌شود که برخی از اصول نظریه گشتالت مانند عنصر متصل، بستار، شکل-زمینه، فراپوشانندگی و منطقه مشترک کمتر یا اصلاً در این آثار کاربرد ندارند (جدول ۴). دلایل این عدم انطباق به ویژگی‌های خاص ساختاری و بصری چلیپاها مرتبط است:

در نظریه گشتالت، بستار معمولاً زمانی رخ می‌دهد که عناصر به صورت محصور و محدود در یک فضا قرار می‌گیرند تا به عنوان یک واحد دیده شوند. اما در چلیپاهای نستعلیق، خطوط و دوایر غالباً باز و پیوسته هستند و این پیوستگی خطی باعث می‌شود فضای بصری محدود یا محصور به صورت واضح شکل نگیرد، بنابراین بستار در این ساختارها کمتر معنا پیدا می‌کند (جدول ۳، ردیف ۴).

اصل شکل و زمینه بر تمایز میان شکل اصلی و زمینه اطراف آن تاکید دارد. اما در چلیپاهای نستعلیق، خط و فضا غالباً به هم تنیده و به‌صورت همپوشان و ادغام شده ظاهر می‌شوند؛ در نتیجه تمایز واضحی میان شکل و زمینه وجود ندارد و ادراک آن‌ها به صورت کلی و یکپارچه انجام می‌شود، نه به شکل جداگانه. با این حال، برای آن‌که تحلیل گشتالتی اثر کامل باشد و نسبت میان فرم و فضا به‌طور جامع بررسی شود، آثار مربوطه از منظر این اصل نیز مطالعه شدند (جدول ۳، ردیف ۵).

فراپوشانندگی زمانی اتفاق می‌افتد که یک عنصر بصری بخشی از عنصر دیگر را می‌پوشاند و این موجب شکل‌گیری ادراک عمق و تفکیک می‌شود. اما در چلیپاهای نستعلیق، خطوط و دوایر معمولاً همپوشانی‌های ظریف و خطی دارند که بیشتر جنبه تزئینی و ساختاری دارند تا ایجاد عمق بصری واضح؛ بنابراین فراپوشانندگی به صورت قابل توجهی در این آثار وجود ندارد (جدول ۳، ردیف ۷).

اصل عنصر متصل به معنای وجود اتصال بصری مستقیم بین اجزای بصری است که موجب می‌شود ذهن مخاطب، این عناصر را به عنوان یک واحد منسجم و پیوسته درک کند. برای مثال، وقتی دو دایره توسط یک خط به هم متصل می‌شوند، ادراک ما آن‌ها را به صورت یک کل واحد می‌بیند. این نوع اتصال بصری نقش مهمی در ایجاد انسجام و یکپارچگی در ترکیبات بصری دارد. با این حال، در خوشنویسی چلیپا به ویژه در سبک نستعلیق، برخلاف سایر متون خوشنویسی، حروف و اجزا به صورت فیزیکی به یکدیگر متصل نیستند و هیچ خط یا عنصر بصری مستقیمی برای اتصال بین آن‌ها وجود ندارد. این ویژگی باعث می‌شود که اصل «عنصر متصل» در معنای خود در این نوع خوشنویسی کاربرد نداشته باشد (جدول ۳، ردیف ۱۱).

این دلایل نشان می‌دهد که ساختار ویژه چلیپاهای نستعلیق، بر اصولی از نظریه گشتالت تکیه می‌کند که در ایجاد وحدت و هماهنگی بصری نقش دارند (مثل نزدیکی، شباهت، تداوم و بسته شدن)، در حالی که برخی اصول دیگر به دلیل ماهیت متفاوت و پیچیده ساختار بصری این هنر خطاطی کمتر کاربردی هستند.

در تحلیل بصری چلیپاهای نستعلیق، مشاهده می‌شود که برخی از اصول نظریه گشتالت مانند عنصر متصل، بستار، شکل-زمینه، فراپوشانندگی و منطقه مشترک کمتر یا اصلاً در این آثار کاربرد ندارند (جدول ۴). دلایل این عدم انطباق به ویژگی‌های خاص ساختاری و بصری چلیپاها مرتبط است:

در نظریه گشتالت، بستار معمولاً زمانی رخ می‌دهد که عناصر به صورت محصور و محدود در یک فضا قرار می‌گیرند تا به عنوان یک واحد دیده شوند. اما در چلیپاهای نستعلیق، خطوط و دوایر غالباً باز و پیوسته هستند و این پیوستگی خطی باعث می‌شود فضای بصری محدود یا محصور به صورت واضح شکل نگیرد، بنابراین بستار در این ساختارها کمتر معنا پیدا می‌کند (جدول ۳، ردیف ۴).

اصل شکل و زمینه بر تمایز میان شکل اصلی و زمینه اطراف آن تاکید دارد. اما در چلیپاهای نستعلیق، خط و فضا غالباً به هم تنیده و به‌صورت همپوشان و ادغام شده ظاهر می‌شوند؛ در نتیجه تمایز واضحی میان شکل و زمینه وجود ندارد و ادراک آن‌ها به صورت کلی و یکپارچه انجام می‌شود، نه به شکل جداگانه. با این حال، برای آن‌که تحلیل گشتالتی اثر کامل باشد و نسبت میان فرم و فضا به‌طور جامع بررسی شود، آثار مربوطه از منظر این اصل نیز مطالعه شدند (جدول ۳، ردیف ۵).

فراپوشانندگی زمانی اتفاق می‌افتد که یک عنصر بصری بخشی از عنصر دیگر را می‌پوشاند و این موجب شکل‌گیری ادراک عمق و تفکیک می‌شود. اما در چلیپاهای نستعلیق، خطوط و دوایر معمولاً همپوشانی‌های ظریف و خطی دارند که بیشتر جنبه تزئینی و ساختاری دارند تا ایجاد عمق بصری واضح؛ بنابراین فراپوشانندگی به صورت قابل توجهی در این آثار وجود ندارد (جدول ۳، ردیف ۷).

اصل عنصر متصل به معنای وجود اتصال بصری مستقیم بین اجزای بصری است که موجب می‌شود ذهن مخاطب، این عناصر را به عنوان یک واحد منسجم و پیوسته درک کند. برای مثال، وقتی دو دایره توسط یک خط به هم متصل می‌شوند، ادراک ما آن‌ها را به صورت یک کل واحد می‌بیند. این نوع اتصال بصری نقش مهمی در ایجاد انسجام و یکپارچگی در ترکیبات بصری دارد. با این حال، در خوشنویسی چلیپا به ویژه در سبک نستعلیق، برخلاف سایر متون خوشنویسی، حروف و اجزا به صورت فیزیکی به یکدیگر متصل نیستند و هیچ خط یا عنصر بصری مستقیمی برای اتصال بین آن‌ها وجود ندارد. این ویژگی باعث می‌شود که اصل «عنصر متصل» در معنای خود در این نوع خوشنویسی کاربرد نداشته باشد (جدول ۳، ردیف ۱۱).

این دلایل نشان می‌دهد که ساختار ویژه چلیپاهای نستعلیق، بر اصولی از نظریه گشتالت تکیه می‌کند که در ایجاد وحدت و هماهنگی بصری نقش دارند (مثل نزدیکی، شباهت، تداوم و بسته شدن)، در حالی که برخی اصول دیگر به دلیل ماهیت متفاوت و پیچیده ساختار بصری این هنر خطاطی کمتر کاربردی هستند.

بحث و تحلیل

تحلیل بصری اصول پرکاربرد گشتالت در چلیپاهای نستعلیق

مشابهت به عنوان یکی از اصول نظریه گشتالت، بیان می‌کند که عناصر بصری با ویژگی‌های مشابه از جمله فرم، ضخامت و جهت، در ادراک بصری به صورت گروهی واحد شناخته می‌شوند (جدول ۳، ردیف ۱). در خوشنویسی نستعلیق، تکرار فرم‌های مشابه دوایر و کشیده‌ها با ضخامت قلم و زاویه‌های همگون، موجب شکل‌گیری وحدت بصری می‌شود که در قالب قاعده «نسبت و تشکیل» شناخته می‌شود. «تناسب» و «حسن تشکیل» دو اصل بنیادین و مکمل هستند که با هم در شکل‌گیری یک اثر بصری هماهنگ نقش دارند. تناسب به رعایت هماهنگی اندازه‌ها و نسبت‌های هندسی میان حروف و کلمات با پهنای قلم اشاره دارد، در حالی که حسن تشکیل به معنای رعایت دقیق اصول و قواعد شکل‌دهی حروف و اتصالات آنها در کلمات است (Ghalich Khani, 2011).

این دو قاعده، بر اساس اصل مشابهت، باعث می‌شود عناصر مختلف اثر به صورت یک واحد بصری منسجم و هماهنگ درک شوند. در نتیجه، رعایت دقیق اصل مشابهت به عنوان قاعده نسبت و تشکیل، از مهم‌ترین عوامل تضمین کننده انسجام، توازن و زیبایی‌شناسی در چلیپاهای نستعلیق است و نقش کلیدی در هدایت ادراک بیننده و ارتقاء کیفیت بصری اثر دارد (تصویر ۲).

تصویر ۲.چلیپا نستعلیق، اصل مشابهت. ماخذ: نگارنده

مجاورت در نظریه گشتالت بر این اساس است که عناصری که در فضای بصری به یکدیگر نزدیک باشند، به صورت طبیعی توسط سیستم ادراک بینایی به عنوان یک واحد گروه‌بندی می‌شوند (جدول ۳، ردیف ۲). این قاعده در خوشنویسی نستعلیق، به ویژه در ساختار چلیپا، تحت عنوان «حسن همجواری» تعریف شده است که اهمیت ویژه‌ای در تنظیم فواصل میان اجزای کشیده و دایره‌ای دارد.

در چلیپاهای نستعلیق، فاصله‌های دقیق، سنجیده و کنترل‌شده میان کشیده‌ها و دوایر موجب می‌شود تا این عناصر نه به صورت واحدهای مجزا و پراکنده، بلکه به‌عنوان اجزایی مرتبط و در هم تنیده درک گردند. این نزدیکی فضایی سبب می‌شود که مخاطب ترکیبی منسجم و یکپارچه را مشاهده کند، که از لحاظ بصری وحدت و هماهنگی اثر را تقویت می‌کند (تصویر ۳). بنابراین، اصل مجاورت یا حسن همجواری در حفظ ساختار بصری منسجم چلیپا نقش اساسی دارد و بهبود خوانایی و انسجام ترکیب را تسهیل می‌کند. این قاعده به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی در تنظیم روابط فضایی و ارتقاء کیفیت زیبایی‌شناختی آثار خوشنویسی نستعلیق مطرح است.

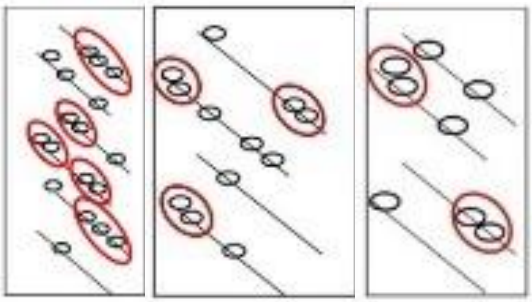

تصویر ۳. آنالیز چلیپاهای نستعلیق، اصل مجاورت. ماخذ: نگارنده

پیوستگی در خوشنویسی نستعلیق یکی از مؤلفه‌های بنیادین است که به ایجاد تداوم و هماهنگی ساختاری در خطوط کمک می‌کند (جدول ۳، ردیف ۳). که در قالب‌های دیگر خوشنویسی همچون سیاه‌مشق که غالباً جنبه تمرینی و آزاد دارند، این پیوستگی به شکل منسجم و ساختار یافته ظاهر نمی‌شود و ارتباط میان حروف و اجزای خط به صورت کامل برقرار نیست (تصویر ٤). در مقابل، در قالب چلیپا این اصل به وضوح و در قالب سه الگوی مشخص قابل تشخیص است: نخست، پیوستگی مورب میان حروف که در چهار سطر مورب با زاویه تقریبی ۴۵ درجه واقع شده و جریان نوشتار را در راستای مورب حفظ می‌کند؛ دوم، پیوستگی منحنی که در ارتباط میان اجزای دایره‌ای شکل چلیپا وجود دارد و توالی بصری را در جهت عمودی و از بالا به پایین تنظیم می‌کند، به گونه‌ای که حرکت دیداری در راستای افقی (چپ به راست یا بالعکس) نیست؛ و سوم، پیوستگی کشیده‌ها که شامل امتدادهای عمودی، منحنی یا شکسته بوده و

تصویر ۴. سیاه مشق‌رقم "عباسقلی قاجار از طایفه قوانلو". موزه‌رضا عباسی.

از بالا به پایین جریان دارد و ضمن ایجاد تداوم ساختاری، نقش تعیین‌کننده‌ای در تعادل وزنی و انسجام فضایی ترکیب‌بندی چلیپا ایفا می‌کند (تصویر ۵). حرکت منحنی و پیوسته قلم در کشیده‌ها و دوایر چلیپا، مسیرهای بصری نرم و ممتدی ایجاد می‌کند که چشم بیننده را به راحتی در سراسر ترکیب هدایت می‌کند. این پیوستگی در امتداد خطوط کشیده و منحنی‌های دوایر، به ایجاد جریان بصری روان و پیوسته کمک می‌کند که خواندن و دنبال کردن مصراع‌ها را تسهیل می‌نماید. این سه الگو نظام چندلایه و ساختاری پیوستگی در چلیپاها را نشان می‌دهند که انسجام بصری و توالی منظّم عناصر را در اثر تثبیت می‌نمایند.

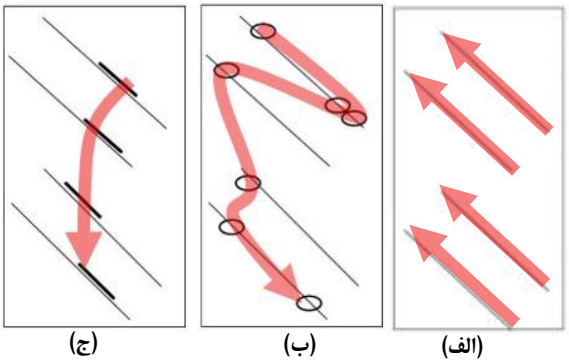

تصویر ۵. پیوستگی در قالب ۳ الگو. ماخذ: نگارنده

تقارن چیدمان دو کشیده در دو سوی یک عنصر میانی (مثلاً یک حرف) نمونه‌ای از تقارن دوطرفه است که نقش مهمی در ایجاد تعادل و توازن بصری در ساختار خوشنویسی ایفا می‌کند (تصویر ٦). این نوع آرایش، که به تقارن محور مرکزی معروف است، موجب می‌شود تا وزنه‌های بصری به طور متقارن در دو طرف محور قرار گرفته و تعادل یابند. در این حالت، عنصر میانی حکم نقطه کانونی را دارد که نگاه بیننده را به خود جذب می‌کند و کشیده‌ها به عنوان عناصر قرینه، ثبات و انسجام بصری ترکیب را تأمین می‌نمایند (جدول ۳، ردیف ۸). از منظر نظریه ادراک بصری، چنین ساختاری باعث افزایش قابلیت تشخیص و خوانایی می‌شود، زیرا مغز انسان به طور ذاتی الگوهای متقارن را بهتر پردازش و درک می‌کند. بنابراین، این نوع تقارن نه تنها باعث زیبایی‌شناسی و هارمونی در ترکیب خوشنویسی می‌شود، بلکه به عملکرد بصری و روانی متن نیز کمک می‌کند و به عنوان یکی از اصول بنیادین در تنظیم هندسی عناصر خط و حروف شناخته می‌گردد (جدول ۳).

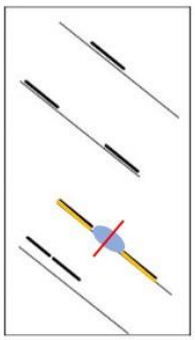

تصویر ۶. تقارن در اثر وصال شیرازی. ماخذ: نگارنده

موازات را در چلیپاها می‌توان در کشیده‌ها دید (تصویر ۷)، کشیده‌های موازی در چلیپا، مانند خطوطی که در جهت‌های مشخص و هماهنگ کشیده شده‌اند، نقش مهمی در ایجاد ریتم بصری و نظم در ترکیب دارند. این موازات، باعث می‌شود نگاه بیننده مسیرهای منظمی را دنبال کند و ساختار چلیپا به عنوان یک واحد منسجم و هماهنگ درک شود (جدول ۳، ردیف ۹).

در خوشنویسی اسلامی، به ویژه سبک نستعلیق، جهت حرکت قلم از راست به چپ است و این حرکت پیوسته و هماهنگ باعث می‌شود عناصر در مسیر یکسانی حرکت کنند و حس وحدت و انسجام حرکتی ایجاد شود. بنابراین، **اصل سرنوشت مشترک** در خوشنویسی اسلامی قابل تطبیق و مشاهده است (تصویر ۸)، چرا که جریان حرکتی قلم و جهت‌گیری حروف موجب درک هماهنگی و یکپارچگی عناصر می‌شود (جدول ۳، ردیف ٦).

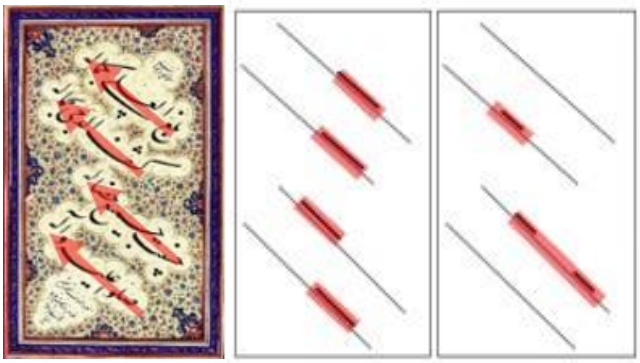

تصویر ۷. موازات در آثار عباس نوری. ماخذ: نگارنده تصویر ۸. سرنوشت مشترک در اثر میرزا غلامرضا اصفهانی. ماخذ: نگارنده

اصل منطقه مشترک اصل منطقه مشترک بر این مبناست که عناصر قرار گرفته در یک فضای مشترک، در ادراک مخاطب به‌عنوان یک گروه واحد دیده می‌شوند. در چلیپاهای نستعلیق، ساختار کلی ترکیب بیشتر بر تداخل، هم‌پوشانی و ادغام خطوط استوار است و نه بر قرارگیری عناصر در یک فضای محصور و مشترک؛ از این رو، کاربرد این اصل نسبت به‌اصولی مانند پیوستگی یا مشابهت محدودتر است.

با این حال، در برخی موارد می‌توان حروف یا کشیده‌هایی را که روی یکدیگر سوار می‌شوند یا عناصری را که در انتهای سطرها در یک فضای بصری مشترک قرار می‌گیرند به‌عنوان مصداق‌های محدود اصل منطقه مشترک در نظر گرفت. این نقاط هم‌پوشانی، نوعی فضای مشترک ادراکی ایجاد می‌کنند که موجب گروه‌بندی بصری و تقویت انسجام موضعی ترکیب می‌شود (تصویر ۹).

تصویر ۹. اصل منطقه مشترک در اثر افسر. ماخذ: نگارنده

نتیجه‌گیری

دغدغه اصلی این پژوهش ناشی از کمبود مطالعات تحلیلی و نظام‌مند درباره ساختارهای بصری چلیپاهای نستعلیق دوره قاجار، به ویژه از منظر نظریه‌های روان‌شناسی ادراک مانند نظریه گشتالت است. با وجود اهمیت و جایگاه ویژه نستعلیق و قالب چلیپا در هنر خوشنویسی ایرانی، نحوه سازماندهی عناصر بصری همچون کشیده‌ها و دوایر در ایجاد انسجام، تعادل و جذابیت ادراکی این آثار به طور دقیق مورد بررسی قرار نگرفته است. بنابراین، پاسخ به این پرسش مد نظر است که چگونه اصول نظریه گشتالت می‌تواند به درک عمیق‌تر و علمی‌تر ساختارهای بصری چلیپاهای نستعلیق کمک کند و به فهم بهتر فرآیندهای ادراکی مخاطب نسبت به این آثار منجر شود؟

در این پژوهش، ۵۲ قطعه خوشنویسی از هنرمندان شاخص دوره قاجار همچون؛ عباس نوری، وصال شیرازی، فتحعلی حجاب، میرزا غلامرضا، محمدحسین شیرازی، عبدالرحیم افسر و فتح‌الله جلالی، شناسایی و از میان آثار آن‌ها، به صورت هدفمند از هر هنرمند دو اثر انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفت. از آغاز قرن ۱۳ هـ.ق، توجه به هنر خوشنویسی به ویژه خط نستعلیق افزایش یافت و از نیمه دوم این قرن تا اوایل قرن ۱٤ هـ.ق رونق پیدا کرد. یکی از قالب‌های مهم خوشنویسی در این دوره، چلیپا نویسی بود.

پژوهش حاضر با تحلیل اصول نظریه گشتالت در ساختارهای بصری چلیپاهای نستعلیق دوره قاجار، نشان داد که این آثار خوشنویسی علاوه بر ارزش تاریخی و فرهنگی، دارای ساختاری پیچیده و منسجم از منظر روان‌شناسی ادراک هستند. اصولی مانند مشابهت، مجاورت، پیوستگی، تقارن، موازات و اصل سرنوشت مشترک، نقش بنیادینی در شکل‌دهی انسجام، توازن و زیبایی‌شناسی بصری این ترکیبات ایفا می‌کنند. نتایج بیانگر آن است که هماهنگی دقیق در فرم حروف، ضخامت قلم، زاویه‌های کشیده‌ها و فواصل میان اجزا، زمینه‌ساز شکل‌گیری وحدت بصری و درک یکپارچه کل اثر می‌شود، به گونه‌ای که مخاطب این ساختار را نه به عنوان مجموعه‌ای پراکنده، بلکه به عنوان یک کل منسجم و هماهنگ دریافت می‌کند.

اصل مشابهت، مجاورت، پیوستگی، تقارن، موازات و منطقه مشترک بیش‌ترین نقش را در ایجاد انسجام، توازن و هماهنگی بصری چلیپاهای نستعلیق ایفا می‌کنند. در مقابل، برخی اصول نظریه گشتالت نظیر عنصر متصل، بستار، شکل-زمینه و فراپوشانندگی به دلیل ویژگی‌های ساختاری و زیبایی‌شناختی چلیپاهای نستعلیق، کمتر کاربرد عملی داشته و در موارد محدودی قابل شناسایی‌اند. این محدودیت‌ها ناشی از خصوصیات منحصر به فرد چلیپا است؛ ترکیباتی که برخلاف ساختارهای بصری رایج، بیش‌تر بر مبنای تداخل و همپوشانی ظریف خطوط، پیچیدگی ریتم بصری و هماهنگی حرکت قلم شکل گرفته‌اند تا بر اتصال بصری مستقیم یا تفکیک واضح شکل و زمینه. به همین دلیل، ادراک این آثار بیشتر متکی بر درک پیوستگی‌های غیرمستقیم و الگوهای تکرار شونده است تا بر پایه پیوستگی‌های بصری یا محدوده‌های محصور. اصل مشابهت، مجاورت، پیوستگی، تقارن، موازات و منطقه مشترک بیش‌ترین نقش را در ایجاد انسجام، توازن و هماهنگی بصری ترکیب ایفا می‌کنند.

این پژوهش با برجسته کردن نقش این اصول گشتالت، به‌درک عمیق‌تر ساختارهای بصری و قواعد زیبایی‌شناسی چلیپاهای نستعلیق کمک می‌کند و نشان می‌دهد که ادراک و خوانایی این آثار، محصول تعامل دقیق میان ویژگی‌های بصری و اصول شناختی انسان است

.

Refrences

Afrouzi, M., Kasiri, A. A., & Hasanpour, M. (2023). The visual structure of the typography of the posters of the fourth and fifth generation of Iranian graphic designers from the perspective of Gestalt visual perception. *Kimia-ye Honar*, 12(49), 97–118. (in Persian with English abstract). http://dx.doi.org/10.22034/12.49.97

Ahsant, Q. (2007). From Mir Emad to Hejab Shirazi. Shiraz: Ofogh-e Parvaz Publications.

Ahsant, Q. (2012). The Chalipa Composition. Tehran: Yassavoli Publications.

Bayani, M. (1967). The Lives and Works of Calligraphers. Tehran: University of Tehran.

Dadkhah, P., & Ghadiri, S. (2023). A visual study of human figures in four selected illustrations from Jami's Haft Awrang based on Gestalt principles. *Quarterly Journal of Islamic Handicrafts*, 7(2), 157–167. (in Persian with English abstract). http://dx.doi.org/10.66224/jic.7.2.261

Falsafi, A. A. (1999). Composition in Nastaliq Calligraphy. Tehran: Yassavoli Publications.

Fazaeli, H. (2020). Atlas of Calligraphy. Tehran: Soroush Publications.

Ghalich Khani, H. (2011). A Dictionary of Calligraphic Terms and Terminology. Tehran: Ruzaneh Publications.

Ghalich Khani, H. (2013). An Introduction to Iranian Calligraphy. Tehran: Farhang-e Moaser Publications.

Ghalich Khani, H. (2015). Mohammad Hossein Shirazi. Tehran: Peykareh Publications.

Goudarzi, M. (2016). The History of Iranian Painting. Tehran: Samt Publications.

Hashemi-Nejad, A. (2014). The Stylistics of Persion Calligraphy in Qajar Period. Tehran: Academy of Art Publications.

Rahpeima, G. (2015). From Alphabet to Art. Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly.

Razavifard, H., Pourmand, H. A., & Afhami, R. (2019). An analysis of form and composition in Nastaliq calligraphy based on the principles of Gestalt theory. *Honarhaye Ziba: Honarhaye Tajassomi Fine Arts: Visual Arts*, 24(2), 27–36. (in Persian with English abstract). https://doi.org/10.22059/jfava.2018.246272.665811

Reza Abbasi Museum. (2011). Selected Works of Chalipa at the Reza Abbasi Museum Exhibition. Tehran: Sobhan Noor Publications.

Soleimani Nookabadi, M., & Kakavand, S. (2024). Reading animal carpets woven in Kashan during the Safavid period through the principles of the Gestalt school. Biannual Scientific *Journal of Kashan*

Studies, 17(1), 131–162. (in Persian with English abstract). https://doi.org/10.22052/kashan.2024.254489.1106
Wagemans, J., Elder, J. H., Kubovy, M., Palmer, S. E., Peterson, M. A., Singh, M., & von der Heydt, R. (2012). A century of Gestalt psychology in visual perception: I. Perceptual grouping and figure–ground organization. *Psychological Bulletin*, 138(6), 1172–1217. (in Persian with English abstract). https://doi.org/10.1037/a0029333
Yamini, M., & Shariat-Panahi, S. M. (2016). An examination of the factors influencing changes in the style of Nastaliq calligraphy during the Qajar period. *Negarineh-ye Honar-e Eslami Negarineh: Islamic Art*, 3(12), 20–32. (in Persian with English abstract). https://doi.org/10.22077/nia.2018.1275.1085
URL 1: Afsar, 'A. (1893–1894). Verse written for a royal physician [Album folio, Object No. 1958.214]. Harvard Art Museums, Cambridge, MA, USA. Retrieved July 11, 2023, from https://hvrd.art/o/215229
URL 2: Bibliothèque nationale de France. (n.d.). Collection of plays in Nasta'liq (Persian Supplement 1949, fol. 67). Gallica. Retrieved July 11, 2023, from https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84322466/f67
URL 3: Diarmand, M. (n.d.). Siyah mashgh [Calligraphy collection]. Retrieved July 11, 2023, from http://siyahmashgh88.blogfa.com/category/22
URL 4: Nuri, A. (c. 1820–1834). Verses praising the beloved's beauty, written for Fath 'Ali Shah [Album folio]. Harvard Art Museums, Cambridge, MA, USA. Retrieved July 11, 2023, from https://hvrd.art/o/201590
URL 5: Sotheby's. (2012). A Persian quatrain signed by Muhammad Husayn Al-Shirazi, Persia, Qajar, dated 1271 AH/1854 AD (Lot 62). Retrieved July 11, 2023, from https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/arts-of-the-islamic-world-2012/lot.62.html